TARIX

UDK: 2:28 **DOI: 10.56292/SJFSU/vol29_iss3/a83**

DINSHUNOSLIK FANINING YUZAGA KELISHI VA RIVOJLANISHI

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НАУКИ РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ

THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE SCIENCE OF RELIGION

Turdiyeva Dilafruz Maxmudjanovna[1]

[1]**Turdiyeva Dilafruz Maxmudjanovna** – O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi “Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o‘rganish UNESCO” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya

Taraqqiyotimizning yangi davrida diniy va milliy qadriyatlar yanada rivoj topib, ajdodlarimizning diniy-ma’rifiy merosini teran o‘rganish va tahlil qilish, ularning ilmiy an’analarini munosib davom ettirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Dinshunoslik gumanitar fanlar qatoridagi insoniyatning madaniy, ma’rifiy, fikriy tarixini o‘z ichiga olgan ilmlar qatoriga kiradi. Mazkur maqolada dinshunoslik fanining yuzaga kelishi va u bilan bog‘liq jarayonlar tahlil etilgan.

Аннотация

В новый период глобализации дальнейшее развитие получают религиозно-национальные ценности, особое внимание уделяется глубокому изучению и анализу религиозно-просветительского наследия наших предков, достойному продолжению их научных традиций. Религиоведение – одна из наук, включающая культурную, образовательную и интеллектуальную историю человечества среди гуманитарных наук. В данной статье анализируется возникновение науки религиоведения и процессы, связанные с ней.

Abstract

In the new period of our development, religious and national values are developing further, special attention is being paid to the deep study and analysis of the religious and educational heritage of our ancestors, and the worthy continuation of their scientific traditions. Religious studies is one of the sciences that includes the cultural, educational, and intellectual history of humanity among humanities. This article analyzes the emergence of the science of religion and the processes related to it.

Kalit so‘zlar: *dinshunoslik, din, itoat, zardushtiylik, iloh, globallashuv.*
Ключевые слова: *религиоведение, религия, повиновение, зороастризм, божество, глобализация*
Key words: *religious studies, religion, obedience, Zoroastrism, divinity, globalization.*

KIRISH

Ma’lumki, din doimo bashariyat diqqat markazida bo‘lgan. Tarixning muayyan bosqichlarida u mutlaq hukmron kuch bo‘lgan bo‘lsa, ba’zi bosqichlarda inkor etilgan va unga qarshi “urush” e’lon qilingan. Jamiyatdagi mavqeidan qat’i nazar u doimo o‘rganish, tadqiqot ob’yekti bo‘lib kelgan. Globallashuv natijasida ro‘y berayotgan millatlar, irqlar, dinlararo muloqotning o‘ziga xos ahamiyat kasb etishi kontekstida, dinlarni o‘rganish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayni damda, Yer kurrasining ba’zi mintaqalarida diniy asosdagi kelishmovchilik o‘choqlarining alangalagani, shuningdek, ba’zi noxolis tadqiqotchilar tomonidan dinlar o‘rtasidagi to‘qnashuv “nazariya”larining ilgari surilishi din va bag‘rikenglik masalalari bilan shug‘ullanuvchi dinshunoslik fanining yangi bosqichga ko‘tarilishiga sabab bo‘ldi. Ko‘pmillatli hamda ko‘pkonfessiyali bo‘lgan O‘zbekistonda ham, mustaqillikka erishilgan ilk yillardanoq din, bag‘rikenglik masalalariga katta e’tibor berilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Dinning mohiyati turlicha izohlansa-da, uning asosida ishonch, e’tiqod tuyg‘usi yotadi. Darhaqiqat, din ishonmoq tuyg‘usidir. Ishonmoq tuyg‘usi insoniyatning eng teran va ruhiy-ma’naviy ehtiyojlaridandir. Din arabcha so‘z ekani barchaga ma’lum. Lekin din tushunchasini to‘liq anglab olish uchun, uning ham lug‘aviy, ham istilohiy ma’nolarini alohida-alohida olib tanishib, tahlil qilish maqsadga muvofiq[1].

Arab tilidagi manbalarda qayd etilishicha, din so‘zi “دان” (“dâna”) fe’lidan yasalgan bo‘lib, “kimgadir bo‘ysunmoq, bo‘yin egmoq, itoat etmoq, kimdandir qarzdor bo‘lmoq, e’tiqod qilmoq, qilgan ishiga yarasha mukofotlamoq”; “diynun” so‘zi esa, “din, imon, ajr–mukofot, qilingan ishga yarasha berilgan haq” kabi ma’nolarni bildiradi. O‘zbek tili lug‘at adabiyotlarida “din” – ishonch, ishonmoq, e’tiqod, mulk, hukm, hisob, jazo, tadbir, bo‘ysunish, itoat qilish, ibodat, parhez, yo‘l

tutish, odat qilish, e’tiqod qilish ma’nolarini bildirishi keltirib o‘tiladi. Islomdan avval turkiy xalqlarning din tushunchasini ifodalash uchun turli davrlarda “drm”, “darm”, “nom” va “den” kabi so‘zlarni ishlatganlari ma’lum. Ulardan “drm”, “darm” din, aqida ma’nosida sanskritcha (qadim hind tili) “dharma”dan (Pali tilida dhamma); “nom” din ishonch, qonun ma’nosida sug‘d tilidan kirib kelganligi aytiladi[2].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O‘zbek tilidagi “din” ma’nosini beruvchi atamalar barcha tillarda mavjud. Jumladan, zardushtiylarning manbasi “Avesto”da “din” sifatida “daena”, qadimgi fors pahlaviy tilida “den”, “din”, “dena”, “daena” so‘zi ishlatilib, «yo‘l», «mazhab», «marosim», «uslub», «tarz» kabi ma’nolarni bildirgan. Ibroniy tilida istifoda qilinadigan «dath» so‘zi «din» tushunchasini ifodalash uchun umumiy termin bo‘lib, «hukm», «amr» va «qonun» ma’nolarini anglatgan. Rus tilida din ma’nosini anglatadigan «religiya» so‘zining kelib chiqishi borasida lug‘atlarda bir qancha yondashuvlar keltirib o‘tilgan. Ulardan ba’zilariga ko‘ra mazkur atama lotincha «religio» so‘zidan kelib chiqib, «diyonat, dindorlik, taqvodorlik, xudojo‘ylik, mo‘minlik, taqvo, muqaddas narsa yoki joy, qadamjo, ziyoratgoh, ibodat– topinish–sig‘inish va u bilan bog‘liq diniy marosimlar» degan ma’nolarni anglatadi[4].

Ikkinchi guruh tilshunoslar «religio» so‘zi semantik, ma’no va morfologik jihatdan «relegere» so‘zi bilan bog‘liq bo‘lib, «yangidan to‘plamoq, yangidan tanlashga kirishmoq, qayta ishlab chiqish uchun oldingi sintezga qaytish» kabi ma’nolarni anglatadi, deb ta’kidlaydilar. Olimlar muayyan e’tiqod din deb atalishi uchun uch asosiy xususiyatga ega bo‘lishi lozimligini ta’kidlaydilar. Bulardan birinchisi, g‘ayritabiiy iloh (yoki ilohlar) haqidagi tasavvurning mavjudligi. Har bir dinda topinish ob’yekti – Xudo bo‘lishi shart hisoblanadi. Mavjud dinlardagi Xudo haqidagi tasavvurlarni shartli ravishda ikkiga – transsendent va immanent ilohlarga bo‘lish mumkin. Transsendent ilohlarga insonlar olamidan tashqarida, insonlarga hech qanday aloqasi bo‘lmagan, qusur va nuqsonlardan xoli Xudolar kiradi. Bunga misol sifatida tom ma’noda islom dinidagi Alloh taolo va qisman xristianlikdagi Ota Xudo, yahudiylikdagi Yaxvelarni keltirish mumkin. Immanent ilohlar deganda esa tabiatning bir bo‘lagi sifatida tasavvur qilingan, insonlarga o‘xshab ketadigan, biroq g‘ayrioddiy yaratuvchilik, buzg‘unchilik, rizqlantiruvchilik kabi kuchlarga ega bo‘lgan Xudolar kiradi. Bunday turdagi ilohlar ko‘pincha yo antropomorf (inson qiyofasida) yo zooantropomorf (yarim odam yarim hayvon) yoki zoomorf (hayvon) shaklda tasavvur qilinadi. Bunga misol sifatida Qadimgi Misr, Yunon, Rim sivilizasiyalari, zamonaviy Hindiston, Xitoy, Yaponiya dinlarini sanash mumkin. Ikkinchisi, Xudo bilan insonlarni bog‘lab turuvchi kult yoki kultlar majmuasi. Yuqorida aytilganidek har bir dinda topinish ob’yekti – Xudo bo‘lishi lozim. Yaratuvchi bilan insonni bog‘lab turadigan ibodat va marosimlar majmui (qurbonlik, ro‘za, bayramlar) kult deb ataladi. Kultlar kundalik yoki mavsumiy, yakka tartibdagi yoki jamoaviy kabi ko‘rinishlarda bo‘lishi mumkin. Jumladan, islom dinida “Namoz mo‘minning me’roji” (ya’ni Alloh taoloning xuzuriga ko‘tarilishi) hisoblansa xristianlikdagi “sirli marosimlar”da Muqaddas Ruhning o‘zi ishtirok etadi deb hisoblanadi. Shu tariqa, mavjud barcha dinlarda kultlar vositasida e’tiqodchilar o‘z ilohlari bilan bog‘lanadilar. Uchinchisi esa e’tiqodchilarni o‘zida jamlaydigan diniy tashkilotlarning mavjudligi. Diniy tashkilot – bu bir din izdoshlarining jamoaviy ravishda o‘z diniy rasm– rusum, ibodat marosimlarini o‘tkazadigan, diniy ta’lim oladigan muassasalaridir. Bu, islomda – masjid, madrasa, xristianlikda – cherkov, seminariya, yahudiylikda – sinagoga va hokazo[5].

Dinlar tarixi, ular bilan bog‘liq jarayonlar, dinning inson hayotining turli jabhalari bilan o‘zaro ta’sirlashuvini o‘rganuvchi fan “Dinshunoslik” deb ataladi. Dinshunoslik barcha ijtimoiy fanlar qatori ham o‘zining o‘rganish ob’yektiga ega. U dinning paydo bo‘lishi, ijtimoiy mohiyati va jamiyatdagi rolini tadqiq qilish bilan birga diniy e’tiqodlarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi, ularning jamiyat taraqqiyotidagi evolyusiyasini ilmiy jihatdan o‘rganadi. Dinlarni o‘rganish uzoq tarixga ega. Har bir inson yon–atrofidagilarning e’tiqodi, qaysi dinga mansubligiga qiziqadi, ular haqida bilishni istaydi. Bu boradagi ilk ma’lumotlarni Qadimgi Gresiya va Rim yozuvchilari asarlarida ko‘rishimiz mumkin. Ulardan eng mashhuri “tarix otasi” nomini olgan Gerodot (mil. avv. V asr) o‘zi tadqiq qilgan xalqlarning dinlari haqida ma’lumotlar keltirgan. Bu qiziqish O‘rta asr Yevropasida ham mavjud bo‘lgan. Lekin boshqa dinlar haqida fikr bildiruvchilar, xristianlarning e’tiborini jalb qilmaslik va ularni o‘sha dinlarga kirib ketmasliklari ta’minlash maqsadida, u dinlarga nisbatan salbiy fikr bildirish, ularni yomonlash orqali ularga yondashishni ma’qul deb topganlar. Islom olamida ham

dinlarni o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlar uzoq tarixga borib taqaladi. Milodiy VII-VIII asrlardayoq diniy tortishuv (munozara)larni o‘z ichiga olgan “maqola”lar (keyinchalik “maqolot”), VIII-IX asrlardan e’tiboran esa boshqa dinlarga “raddiya”lar yozila boshlangan. Keyingi asrlardan esa “al–Firaq” (Firqalar), “ar–Radd” (Raddiya), “ad–Diyonot” (Dinlar) va “al–Milal” (Xalqlar) yo‘nalishidagi adabiyotlar vujudga kelgan. “Ad–Diyonot” (Dinlar) yo‘nalishida yozilgan ilk asar Hasan ibn Muso an–Navbaxtiyning (vaf. 910) “al–Aro‘ vad–diyonot” (E’tiqodlar va dinlar) kitobi hisoblanadi. Keyinchalik Mas’udiy (957) o‘zining “ad–Diyonot” (Dinlar), Masbihiy (1029) “Darkul bug‘yati fiy vasfid diyonoti val ibodoti” (Dinlar va e’tiqodlar vasfida maqsad me’yori) kitoblarini yozganlar. Shuningdek Beruniyning (973–1048) “Tahqiqun ma lilhind min maqulatin, maqbulatin fil– aqli av marzulatin” (Aqlga maqbul yoki noma’qul bo‘lgan Hindistonga oid izlanishlardan) nomli kitobi ham shular sirasiga kiradi. “Al–Firaq” (Firqalar) yo‘nalishida yozilgan kitoblarga Abu Mansur Abdulqodir al–Bag‘dodiyning (vaf. 1038) “al–Farq baynal–firaq” (Firqalar orasidagi farq) asari hamda Abul–Maoliy Muhammad ibn Ubaydullohning (vaf. 1092) “Baynal–adyon” (Dinlar orasida) asarlarini kiritish mumkin. “Al–Milal” yo‘nalishida Qozi Abu Bakr Baqilloniyning (vaf. 1012) “al–Milal van–nihal” (Dinlar va xalqlar), Abu Muhammad Ali Ibn Hazmning (vaf. 1064) “Kitobul–fasl fil–milal val–ahvoi van–nihal” (Dinlar, havo va xalqlar haqida ajraluvchi kitob), Abul–Fath Muhammad ibn Abdulkarim ash–Shahristoniyning (vaf. 1183) “al–Milal van–nihal” asarlarini sanash mumkin[3].

“Ar–Radd” (Raddiya) yo‘nalishida ham ko‘plab asarlar dunyo yuzini ko‘rgan. Ularga Imom G‘azzoliyning (vaf. 1111) “ar–Raddul jamil” (Go‘zal raddiya), Ibn Kalbiyning (vaf. 819–821) “Kitobul–asnam” (Butlar kitobi) asarlarini alohida qayd etish lozim. Islom olamida qiyosiy dinshunoslik sohasida ham salmoqli ishlar qilingan. Ulardan Abu Rayhon Beruniyning “al–Osorul boqiya” (Boqiy asarlar), Ibn Nadimning (vaf. 990) “al–Fihrist” (Mundarija), Muhammad ibn al–Huzaylning (vaf. 840) “Kitobul–Majus va kitobus– sanaviya” (Majusiylik va ko‘pxudolilik kitobi), Abul– Abbos Ahmad ibn Muhammad as–Saraxsiyning (vaf. 899) “Risola fi vasfi mazohibis–sobiiyn” (Sobiiylarning mazhablari vasfi haqida risola), Abu Zayd al–Balxiyning (vaf. 941) “Kitobu sharo‘iil adyon” (Dinlar shariatlari kitobi) asrlarini sanab o‘tish mumkin. Zamonaviy dinshunoslik esa bir yarim asrga yaqin davrga borib taqaladi. G‘arbda, zamonaviy ma’nodagi dinlar tadqiqotlari Maks Myuller (1823–1900) tomonidan boshlab berilgan. Olim 1856 yilda “Qiyosiy mifologiya” va 1870 yilda nashrdan chiqqan “Dinlarning asosi va shakllanishiga oid dars baholari” nomli asarlari bilan boshqa dinlarni tadqiq qilishga yo‘l ochgan va kattagina e’tibor qozongan. U Angliyadagi mashhur Oksford universitetida dinlar tarixidan ma’ruzalar o‘qigan. O‘zining “Sharqning muqaddas kitoblari tarjima silsilasi” asarida u ilk bora “religious studies” (dinshunoslik) so‘zini qo‘llagan. Myuller va uning zamondoshlari dinlarni ilmiy tadqiq qilishda filologiyani muhim deb bilishgan va dinning asl mohiyatiga faqatgina til orqali qilingan izlanishlar bilangina yetishish mumkin, degan fikrni olg‘a surgan. Biroz keyingi davrlarda Gollandiyada S.R.Tile va Shantepi de la Sosse bu borada izchil faoliyat olib borganlar. Shunday qilib davrlar o‘tishi bilan Parij, Bryussel va Rim kabi markazlarda dinshunoslik universitetlar ta’lim dasturlaridan joy olgan.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab dinshunoslik sohasida olib borilgan izlanishlar shakllangan. Bu davrda turli mintaqalarda zikr qilingan sohada bir qancha mutaxassislar yetishib chiqqan. Ulardan R.Pettazoni, M.Eliade, Van der Lyu, R.Otto, G.Menshing, J.Vax, F.Xeiler, G.Dumezil, E.G.Parrinder, S.G.F.Brandon, Erik F.Sharp, Ninian Smart, M.Kitagava, R.S.Zeyxner, Ugo Biyenchi, V.Kantvell Smit, Ake V.Strom, Xans J.Shoyps va Mixayel Pay va hokazolar[6]

XULOSA

Yuqoridagilardan qisqa xulosa qilib aytganda, din insoniyat tarixida, birinchidan, umuminsoniy axloq me’yorlarini o‘ziga singdirib olib, ularni hamma uchun majburiy hulq–atvor qoidalariga aylantirgan; ikkinchidan, odamlarning bahamjihat yashashiga ko‘malashgan; uchinchidan, odamlarda ishonch hissini mustahkamlagan hamda hayot sinovlari, muammo va qiyinchiliklarni yengib o‘tishlarida kuch bag‘ishlagan; to‘rtinchidan, umuminsoniy va ma’naviy qadriyatlarni saqlab qolish hamda avloddan–avlodga yetkazishga yordam bergan va shu yo‘l bilan madaniyat rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Гуннар Скирбекк, Нилс Гильё. Фалсафа тарихи. –Т.: Шарқ, 2002. (Gunnar Skirbeck, Nils Guillot. History of philosophy. - T.: Sharq, 2002.)

2. Мень А. История религии. – М.: 1994. (Men A. History of religion. – M.: 1994.)

3. Петер Антерс. Религии современности. История и вера. –М.: Прогресс–Традиция, 2001. (Peter Anters. Religions of the present. History and Faith. -M.: Progress-Tradition, 2001.)

4. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. – М.: 1996. (Radugin A.A. Introduction to Religious Studies: Theory, History and Modern Religions. – M.: 1996.)

5. Яблоков И.Н. Основы религиоведения. – М. 1998. (Yablokov I.N. Fundamentals of Religious Studies. - M. 1998.)

6. Dinshunoslik asoslari. O‘quv qo‘llanma. «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi. – T. 2013. (Fundamentals of religious studies. Study guide. "Tashkent Islamic University" Publishing Association. - T. 2013.)